

تحلیل مضمون دعاهای کودکان

در حرم مطهر رضوی^۱

دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۳ پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۱۰

رها شکفته^۲، محمود نوذری^۳

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی محتوای دعاهای کودکان در حرم مطهر رضوی انجام شد. برای رسیدن به این هدف درک کودک از مفاهیم مرتبط با محتوای دعا چون زیارت، دعا و امام رضا (علیه السلام) بررسی شد. جامعه آماری در این بررسی کلیه کودکان ۶ تا ۱۱ سالی بودند که در زمان اجرای تحقیق در حرم مطهر حضور داشتند. با در نظر گرفتن جنسیت و تنوع سن و با اشباع نظری، نمونه تحقیق به ۱۰۰ نفر رسید. روش تحقیق استفاده شده، تحلیل محتوا و ابزار تحقیق مصاحبه است. نمونه‌گیری به روش در دسترس و اتفاقی بود. محتوای دعاهای ایشان نشان می‌دهد که خواسته‌های مادی و دنیایی در فراوانی بسیار بالاتری نسبت به خواسته‌های معنوی قرار دارد. مقایسه محتوای دعا در سنین مختلف تفاوت چندانی را نشان نمی‌دهد و محتوای دعاهای مادی و دنیایی در تمام سنین غلبه دارد. همچنین نتایج نشان داد که کودکان بیش از همه در دسته کارکردگرا مبادله‌گرا قرار دارند.

کلیدواژه‌ها: دعای کودکان، تحلیل محتوا، زیارت، امام رضا (علیه السلام)، حرم امام رضا (علیه السلام).

۱. این مقاله از طرح پژوهشی «تحلیل محتوای دعاهای کودکان در حرم مطهر» که با مسئولیت مدیریت پژوهش و برنامه‌ریزی معاونت تبلیغات آستان قدس رضوی انجام شد، استخراج شده است.

Rshekofte78@gmail.com

۲. دکترای جامعه‌شناسی اقتصاد و توسعه، دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول):

mnowzri@rihu.ac.i

۳. دانشیار گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه:

۱. طرح مسئله

بشر در طول تاریخ همواره در تکاپو و تلاش برای انتقال و اشاعه افکار و اعتقادات خود بوده است. هر ساخته‌ای پیامی را از سوی سازنده منتقل می‌کند. ادیان مختلف نیز با قالب‌های مختلف به دنبال این اشاعه هستند. یکی از روش‌های انتقال این باورها استفاده از ظرفیت‌های آماده‌ای است که به راحتی زمینه را برای این کار فراهم کرده‌اند. مثلاً مکان‌های مذهبی چون مرقد افراد محبوب می‌تواند قلب‌های آماده را به بستری برای پذیرش تبدیل کند. حرم امام رضا (علیه السلام) نیز از مکان‌های مهم مذهبی جهان است که نه تنها میلیون‌ها شیعه که بسیاری از پیروان ادیان دیگر را از اقصی نقاط جهان به سوی خود می‌کشاند. این موضوع زمینه را برای انتقال مفاهیم دینی و سبک زندگی رضوی فراهم می‌کند. پژوهش‌ها نشان داده افرادی که به زیارت امام رضا (علیه السلام) می‌آیند انگیزه‌های متفاوتی برای زیارت دارند. بعضی انگیزه‌های معنوی و بعضی اهداف مادی دارند و این موضوع از باورهای آنان سرچشمه می‌گیرد. این باورها ممکن است امام را شخصیتی کاملاً فرامادی دانسته و گاهی مادیت و جسم نیز به ایشان ببخشد. هر یک از این باورها رفتارهای مرتبط با خود را به دنبال دارد. مناسک عملی چون غسل زیارت، اذن دخول، دعا، نماز، قرآن خواندن، نگاه کردن، سکوت کردن و گفت‌وگوی درونی با ایشان، رفتارهایی است که از زائران سر می‌زند. پویافر (۱۳۹۶) با رویکرد پدیدارشناسانه زائران را به این صورت سنخ‌بندی کرده است:

زائر سنت‌گرا - عادت‌گرا: این گونه زائران به خصوص از سنت‌های قدیمی، عامیانه و گاه خرافاتی که ممکن است مبنایی در شریعت یا سنت اولیای دین هم نداشته باشد، تبعیت می‌کنند.

زائر شریعت‌گرا - مناسک‌گرا: این گروه از زائران بیشتر به آموزه‌های فقهی و شرعی ارائه‌شده از سوی مراجع و دستگاه رسمی دین اتکا دارند.

زائر عاطفه‌گرا - معنی‌طلب: این دسته از زائران تجربه‌ای احساسی عاطفی از زیارت و ارتباط با امام ع دارند. آن‌ها در پی کشف شهودی رازمندانانه با امام خویش هستند.

زائر مبادله‌گرا - کارکردگرا: این نوع از زائران به‌خصوص برای رفع گرفتاری‌ها، برآورده‌شدن حاجات و حل مشکلات خود به زیارت می‌آیند.

زائر عقلانیت‌گرا - بازانندیش: این گروه، زائرانی هستند که اندیشه‌ها، کنش‌ها و حتی احساسات و عواطف خود در حین زیارت را با معیار «عقل و منطق انسانی» ارزیابی می‌کنند.

مطالعات نشان می‌دهد افراد در سطوح متفاوتی از فهم قرار دارند (موسوی نسب و دیگران، ۱۳۹۲: ۷) که هر یک از این سطوح باورهای فرد و به تبع آن رفتار او را رقم می‌زند و پیام‌رسانی که از اهداف مهم هر مجموعه فرهنگی مذهبی است، تابعی از سطوح فهم و ادراک مخاطب است؛ تبلیغ یعنی فعال‌سازی ذهن مخاطب برای فهم یک پیام؛ یکی از اصول انتقال پیام این است که حال شنونده و مخاطب مراعات شود (ترابی، ۱۳۸۳: ۱۵). این حال شامل اموری از جمله سطح فکری و علمی و ذهنی شنونده است (سطح فهم). به این معنا که باید با هر کسی به زبان خودش سخن گفت و او را مخاطب قرار داد. با توجه به اینکه بسیاری از باورها در کودکی اتفاق می‌افتد، لازم است که همچون بزرگسالان به شناخت کودکان نیز پرداخت. اگر قرار باشد برنامه‌ای برای طیف کودکان برگزار یا کتابی تالیف شود، لازم است آن کودک شناخته و محدودیت‌ها و توانمندی‌های او کشف شود و بر اساس آن، زبان کودک برای انتقال پیام به او مورد استفاده قرار گیرد. این بررسی در نظر دارد در جهت انتقال سریع‌تر و عمیق‌تر باورهای دینی به کودکان، آن‌ها را بشناسد و بداند کودکان در سنین مختلف در چه سطحی از فهم قرار دارند؟ چه باورهایی به امام رضا (علیه السلام) و حرم ایشان و چه تصویری از دعا دارند؟ در مجموع این دسته از افراد (کودکان) تصورشان از امام رضا (علیه السلام)، دعا کردن، زیارت و چیست؟ و همچنین بداند دعا‌های کودکان در حرم مطهر رضوی دارای چه مضامین و محتواهایی است؟

۱-۱. ادبیات نظری تحقیق

علم روان‌شناسی طی دهه‌های گذشته درباره پدیده مذهب موضع‌گیری‌های بسیار

متفاوتی داشته است. از میان بنیان‌گذاران مکاتب مختلف در روان‌شناسی، فروید^۱ با پدیده دینی، برخوردی کاملاً منفی داشته و به صورت‌های مختلف کوشیده است تا اصالت دین را نادیده بگیرد. از سوی دیگر، واتسن^۲ بنیان‌گذار رفتاری‌نگری نیز با توجه به اینکه موضوع علم روان‌شناسی را «رفتار» قابل مشاهده و اندازه‌گیری اعلام می‌کند، با هرگونه روش‌های بررسی درون‌نگرانه مخالفت می‌کند و برای بررسی اعتقادات مذهبی مجالی باقی نمی‌گذارد (وولف، ۱۳۸۶). گوردون آلپورت^۳ با تألیف کتاب «فرد و دین او»^۴ در زمینه روان‌شناسی دین نظریه جهت‌گیری درونی و بیرونی به دین در انسان را ارائه داد و توانست مطالعات روان‌شناسی اجتماعی در زمینه تعصبات نژادی را با در نظر گرفتن جهت‌گیری مذهبی فرد مطالعه کند.

با ورود دیدگاه تحوّل‌ی در حوزه روان‌شناسی، این موضوع نیز مورد بررسی گروهی از روان‌شناسان که علاقه‌مند به تحوّل مفاهیم دینی در دوره رشد و تحول افراد بوده‌اند، قرار گرفت. نظریه‌های زیادی تغییرات تحوّل‌ی را بررسی کرده‌اند. از بین آن‌ها مدل تحوّل شناختی ژان پیاژه^۵ (پیاژه و اینهلدر، ۱۳۶۸) برجسته‌تر است. پیاژه این تفکر را که کودکان فقط از محیط اطلاعات می‌گیرند، تغییر داد؛ از نظر او کودکان با استفاده از طرح‌واره‌هایی تجاربشان را مفهوم‌سازی می‌کنند و دنیای شناختی خود را فعالانه از طریق جذب و انطباق می‌سازند.

ویگوتسکی^۶ جنبه‌های فرهنگی تاریخی و اجتماعی را در تحوّل شناختی بسیار بااهمیت می‌داند. از این‌رو، نظریه او به نظریه اجتماعی فرهنگی رشد شهرت دارد. به باور او کنش متقابل میان یادگیرنده و محیط اجتماعی تعیین‌کننده اصلی رشد شناختی است. به بیان دیگر، خاستگاه روان‌آدمی، اجتماع است و فرایندی که به آن شکل می‌دهد ارتباط

1. Freud, S.
2. Watson, J.
3. Allport, G. W.
4. The Individual And His Religion
5. Jean Piaget
6. Lev Semenovich Vygotsky

است (لئونتیف^۱، ۲۰۰۵، به نقل از سیف، ۱۳۸۵: ۵۸).

نظریه‌هایی که در قلمرو تحول دینی عرضه شده است، توصیف‌ها و تبیین‌های گوناگونی از تحوّل دینی در طول دورهٔ کودکی، نوجوانی، جوانی و بزرگسالی به دست می‌دهد. از یک منظر می‌توان این نظریه‌ها را با دورویکرد «جامعه‌پذیری» و «شناختی» تقسیم کرد. رویکرد جامعه‌پذیری فرض می‌کند که کودک و نوجوان از طریق والدین و نهادها و سازمان‌های دینی با انتقال یک‌طرفه یا تبادلی دین‌دار می‌شوند. رویکرد شناختی عمدتاً بر درک مفاهیم دینی و تفکر دربارهٔ مفاهیم متمرکز شده است. رویکرد شناختی در مقایسه با رویکرد جامعه‌پذیری، به تعیین مراحل دین‌داری و ارائه تجویزهایی بر اساس مراحل برای آموزش دین‌گرایش دارد (نوذری، ۱۳۸۸ به نقل از موسوی‌نسب، ۱۳۹۰: ۲۵).

گلدمن (۱۹۶۴) در کتاب خود با نام «تفکر دینی از کودکی تا بلوغ»، کوشیده است ضمن بیان مراحل تحوّل دین‌کودکان، یافته‌های خود را برای معلمان تفسیر و پیامدهای آن را در آموزش دینی روشن کند. یافته‌های گلدمن حاکی است که تحوّل مفاهیم دینی در کودکان و نوجوانان از مراحل کلی و عمومی شناخت در انسان پیروی می‌کند و تحوّل در فهم مفاهیم دینی با تحوّل در فهم دیگر مفاهیم تفاوتی ندارد. در مراحل تفکر دربارهٔ داستان‌های انجیل کودکان با کمی تأخیر به مرحلهٔ تفکر عینی و انتزاعی می‌رسند. انتزاعی بودن مفاهیم دینی به‌ویژه نداشتن مصداق‌های عینی حسی، علّت تأخیر در دستیابی به مراحل تفکر عینی و انتزاعی است. درک مفاهیم و صفات مربوط به خدا طی سه مرحلهٔ «پیش‌عملیاتی»، «عملیاتی عینی» و «عملیاتی انتزاعی» اتفاق می‌افتد. تصوّرات کودک از خدا ابتدا خام، مادی‌انگارانه، خودمحورانّه، تک‌کانونی و انسان‌انگارانه است و به تدریج به درکی همانند درک بزرگسالان از این مفاهیم دست می‌یابد.

توجه به برخی آیات و روایات روشن می‌سازد که مرحله‌ای بودن رشد و تحوّل در جنبه‌های گوناگون مورد پذیرش اسلام است. قرآن کریم به مرحله‌ای بودن آفرینش انسان در آیات متعدّد اشاره کرده است از جمله در سورهٔ نوح چنین می‌فرماید: **وَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ أَطْوَارًا؛**

1. Leont;ev

(نوح، ۱۴)؛ «و شما را به گونه‌ای متفاوت بیافرید.» کلمه «اطوار» جمع «طور» به معنای حدّ هر چیز و حالت آن است. در آیه دیگر می‌فرماید: «زندگی دنیا تنها بازی، سرگرمی، تجمل‌پرستی، تفاخر در میان شما و افزون‌طلبی در اموال و فرزندان است.»^۱ این آیه مراحل زندگی و عمر انسان را در پنج مرحله معرفی می‌کند که عبارت است از:

نخست «دوران کودکی» است که زندگی در هاله‌ای از غفلت، بی‌خبری، بازی و بی‌هدفی به سر می‌رود. سپس مرحله «نوجوانی» فرا می‌رسد، سرگرمی جای بازی را می‌گیرد و در این مرحله انسان به دنبال مسائلی است که او را به خود سرگرم سازد و از مسائل جدی دور دارد. در حقیقت، انسان اهداف نادرست را پیش می‌گیرد. مرحله سوم «جوانی» و شور و عشق و تجمل‌پرستی است و به سخن دیگر، هوس هدف است. از این مرحله که بگذرد مرحله چهارم فرا می‌رسد و احساسات «کسب مقام و فخر» در انسان زنده می‌شود. سرانجام به مرحله پنجم می‌رسد و در این مرحله به فکر افزایش مال و نفرات و جمع ثروت می‌افتد. پیامبر اسلام ﷺ دوره‌های نخستین رشد انسان را به سه بخش تقسیم می‌کنند و می‌فرمایند: «الْوَلَدُ سَبْعٌ سِنِينَ وَ عَبْدٌ سَبْعٌ سِنِينَ وَ وَزِيرٌ سَبْعٌ سِنِينَ فَإِنْ رَضِيَتْ خَلِيقُهُ لِإِحْدَى وَعَشْرِينَ سَنَةً وَالْأَضْرَبَ عَلَى جَنْبِيهِ فَقَدْ أُعْذِرْتَ إِلَى اللَّهِ»؛ کودک هفت سال اول آقا و سرور است و هفت سال دوم خدمتکار و فرمان‌بردار و هفت سال سوم وزیر است. اگر در ۲۱ سالگی از او راضی بودی که خوب و گرنه (او را به حال خود واگذار) که نزد خداوند معذور خواهی بود. مجموع روایاتی که دوره سنی را به سه دوره هفت‌ساله تقسیم می‌کنند. در حقیقت، به مراحل تحوّل و ساخت روانی در کودک اشاره دارند که هر دوره اقتضائات و ویژگی‌های خاص خود را دارد (مکارم الاخلاق، جلد ۱: ۲۲۲ به نقل از مکارم شیرازی، ۱۳۷۷).

موضوع دعا همواره مورد توجه دانشمندان در حوزه‌های گوناگون دانش تجربی، به‌ویژه روان‌شناسی قرار داشته و از جنبه‌هایی مانند ارتباط با بهداشت و سلامت روان، ایجاد آرامش در افراد و نیز چگونگی تحوّل فهم آن مطالعه شده است. بر پایه مفروض روان‌شناسان

۱. اَعْلَمُوا أَنَّهَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَ لَهْوٌ وَ زِينَةٌ وَ تَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَ تَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَ الْأَوْلَادِ (حدید، ۲۰).

تحوّلی، شکل‌گیری مفاهیم دینی، تدریجی و از طریق تحوّل عوامل شناختی، اجتماعی و فردی صورت می‌گیرد. آن‌ها بر این باورند که تعامل عوامل شخصی که به صورت «جست‌وجوی از درون» بروز می‌یابد همراه با عوامل شناختی و اجتماعی، توانایی‌های جدیدی برای تحوّل در فرد ایجاد می‌کند، چگونگی شناخت و احساس او را از جهان و پدیده‌ها مشخص می‌سازد و شیوه‌ها و مراحل را برای درک و احساس جهان در گستره زندگی فراهم می‌آورد (نوذری، ۱۳۸۸ به نقل از موسوی نسب، ۱۳۹۰: ۵۹).

در فرهنگ اصطلاحات و تعاریفات نفایس الفنون چنین آمده است: «دعا طلب‌کردن حاجت از باری تعالی به تضرّع و اخلاص است. غرض از دعا مُجَرَّد مَدَح و ثنا بود و بیشتر ادعیّه خواص و اولیا که از ما سوی الله اعراض نموده‌اند از این قبیل تواند بود و جمعی گفتند دعا آن است که مَرَوی باشد از شارع به تصریح یا به تعریض و هر آنچه مروی نباشد آن را مناجات خوانند و دعا هم به قول باشد و آن صریح بود چنان که رَبِّ اِرْحَمْ وَاَعْطِ ویا به تعریض چنانکه رَبِّ اِنِّی ضَعِیفٌ و هم به فعل» (ثروتیان، ۱۳۸۰: ۱۲۸). در تعریف دعا آمده است: دعا یاد دوست در دل راندن و نام او به زبان آوردن و در خلوت با او جشن ساختن و در وحدت با او نجوی گفتن و شیرین‌زبانی کردن است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۷: ۴۵) شاید بتوان از مجموع تعاریف دعا چنین استفاده کرد که بهترین و جامع‌ترین تعریف برای دعا همان طلب به معنی عام است که شامل طلب مافوق از زبردست یا زبردست از مافوق یا مساوی از مساوی و همچنین شامل طلب تکوینی و سؤال فطری (مانند نیاز ذاتی انسان به موجودی کامل) می‌گردد (ممدوحی، ۱۳۸۱: ۱۰۵). به منظور ارائه تعریف دقیق‌تری از دعا لازم است حقیقت دعا بررسی شود. برای شناخت حقیقت دعا ذکر این نکته لازم است که دعا و نیایش وقتی عقلانی است که بر جهان‌بینی و انسان‌شناسی خاصی مبتنی باشد. دعا در جهان بی‌خدا و مرده و کر و کور و ناتوان و بی‌شعور جایی ندارد. از این‌رو، بت‌ها و خدایان دروغین را خواندن نامعقول است. تنها با نگاه معنوی به جهان می‌توان دعا کرد. در این جهان‌بینی خدا، عالم، سمیع، بصیر، قادر، رحیم، کریم، غنی بالذات، جمیل مطلق و بالآخره کامل مطلق است. او اسمع السامعین و ابصر الناظرین است. در نقطه دیگر، انسان موجودی است که به جمال، خیر و کمال عشق

می‌ورزد. او خود موجودی محدود، ضعیف، ناقص، محتاج و مخلوق خداست؛ اما این انسان ضعیف و فقیر و طالب غنا و سعادت و کمال خود است (فناپی اشکوری، ۱۳۸۶: ۷۳). دعا در اندیشه اسلامی، افزون بر اینکه تجلی بندگی و وسیله ابراز عشق به خداست، روشی مهم و تأثیرگذار برای تعلیم و تربیت و تعالی بخشیدن به روح آدمی در ساحت‌های فردی و اجتماعی است. مجموعه تعالیم دینی و آموزه‌های تربیتی و دانش‌های الهی که در متون دعایی مطرح شده، در جهت پرداختن به دو اصل مهم «تربیت» و «تعلیم» و آموختن دانش و بینش براساس باورهای اسلامی است. دعا مغز همه عبادت‌هاست که در آیات و روایات، از فضیلت آن بسیار گفته شده است.

در تبیین حقیقت دعا در المیزان چنین آمده است: «دعا آن است که از قلب برخیزد و زبان فطرت آن را طلب کند، نه اینکه زبان هر طور خواست حرکت کند» (عزیزی، ۱۳۷۵: ۳۳). با توجه به این بیان علامه روشن می‌شود دعا و طلب از خداوند معنای خاصی دارد که حقیقت دعا را شکل می‌دهد. محتوای دعا که مانند نیت دعا، انگیزه دعا کردن را شکل می‌دهد، نقش مهمی در دعا دارد. از این رو باید گفت محتوای دعا یا نوع درخواست‌ها به دو دسته تقسیم می‌شود: درخواست برای امور دنیوی و درخواست برای امور معنوی و اخروی. بیشتر دعا‌های عامه مردم برای حوائج جسمی و مادی است، در کودکان درخواست‌ها در سطح بسیار نازل است. دعا‌های مادی و دنیوی از این جهت مطلوب است که نشان‌دهنده احساس ضعف بنده و احتیاج او به ارتباط با قدرت قادر متعال و مدد گرفتن از اوست و موجب امیدواری به موفقیت و پیشرفت و در عین حال جلب عنایات الهی می‌شود؛ چون مفهوم آن، اعتراف به عجز و ناتوانی بنده به درگاه خداوند متعال است. در قرآن کریم حدود ۱۱۰ مرتبه واژه «رَبَّنَا» در قالب دعا به کار برده شده که بخش عمده آن در خواست‌های معنوی است. پس دعا کردن همیشه بدین معنا نیست که بنده از خداوند چیزی بخواهد. گاه دعا یعنی خدا را خواندن و این والاترین و باشکوه‌ترین مرتبه دعاست که بیش از هر جا و در عالی‌ترین شکل خود، در نیایش‌های رسیده از معصومان (علیهم‌السلام) یافت می‌شود (نیک‌زاده، ۱۳۸۴: ۵۳).

شناخت امام رضا (علیه‌السلام) نقش مهمی در نیایش و دعا دارد. برداشت کودکان از امام می‌تواند

نشان‌دهنده مرحله تحوّل‌ی آن‌ها باشد. امام رضا (علیه السلام) امام هشتم شیعیان و معصوم دهم هستند. ایشان به‌عنوان یکی از اولیای خداوند از حال شیعیان و دیگر افراد آگاه هستند. زائران ایشان به‌واسطه تقرب ایشان به خداوند و با توسل خواستار میانجی‌گری یا واسطه‌گری بین بنده و خداوند بوده و خواسته‌های خود را اعم از مادی و معنوی مطرح می‌کنند. در روایات آمده که در درگاه خداوند ادب این است که جز خود خداوند را از خدا نخواهیم. واسطه قرار دادن امام زمینه را برای خواستن مؤدبانانه بندگان از خداوند فراهم می‌کند. معصوم‌بودن و پاک‌بودن ایشان و آنچه در متن ادعیه و زیارت‌نامه‌های منسوب به ایشان دیده می‌شود در ابتدا شهادت‌دادن به معصومیت و امامت ایشان و خاندان پاکشان، پس از آن تقاضای افزایش محبت بین خواننده دعا و ائمه است. طول عمر و داشتن فرصت برای زیارت مجدد ایشان، درک زیارت واقعی و خالصانه نیز از دیگر موضوعاتی است که در متن زیارت‌نامه‌ها دیده می‌شود. انتظار است کودکان در معرفی ایشان به رسالت آن حضرت برای هدایت مردم در جهت راستی و درستی اشاره کنند.

۱-۲. پیشینه تجربی

هارمز^۱ (۱۹۴۴ به نقل از نوذری، ۱۳۸۸: ۱۴۵) محققی است که پیش از گلدمن به‌وضوح دوره‌های مختلف رشد دینی را روشن کرد. وی در جست‌وجوی قانون مشترک در رشد دین‌داری بود که برای هر فرد انسانی به‌تنهایی و در جمع معتبر باشد و بدین منظور بیش از ۴۸۰۰ کودک و نوجوان بین سنین ۳ تا ۱۸ ساله را بررسی کرد. او از آنان خواست تا درباره خدا صحبت کنند و تصویر وی را بکشند. هارمز در بخش نخست پژوهش خود از چهار چوب شناختی و مفاهیم پایه‌ای ذکر می‌نماید؛ ولی در تحلیل و تبیین یافته‌های خود به نظریه سه مرحله‌ای دست یافت:

هارمز مرحله اول را دوره دینی داستان‌های پریان^۲ نامید (۳ تا ۶ سال). در تحقیق هارمز ویژگی مشترک مشاهده شده در کودکان ۳ تا ۶ ساله این بود که همگی آن‌ها

1. Harms, E.

2. The Fairly tale Stage of religiom.

تصویرشان را از خدا در قالب یک تصویر خیال‌پردازانه اظهار می‌کردند. هارمز مرحله دوم را مرحله واقع‌گرایی می‌نامد^۱ (۷ تا ۱۲ سالگی). بارزترین ویژگی این مرحله فاصله‌گرفتن از تصویرهای خیال‌پردازانه و روی آوردن به واقعیت مشخص است. مرحله سوم مرحله فردی کردن تجربه دینی نامیده شده است.^۲ (۱۲ سالگی به بعد) در این مرحله بسیاری از نوجوانان به فاصله‌گرفتن از الگوی رایج دینی و روی آوردن به یک الگوی فردی تمایل دارند.

گلدمن (۱۹۶۴) گسترده‌ترین تحقیق را از جهت تنوع موضوعات در زمینه مراحل درک مفاهیم یا تفکر دینی انجام داده است. وی در کتاب خود با نام «تفکر دینی از کودکی تا بلوغ» کوشیده است ضمن بیان مراحل تحوّل دین‌کودکان، یافته‌های خود را برای معلمان تفسیر و پیامدهای آن را در آموزش دینی روشن کند. یافته‌های گلدمن حاکی است که تحوّل مفاهیم دینی در کودکان و نوجوانان از مراحل کلی و عمومی شناخت در انسان پیروی می‌کند و تحوّل در فهم مفاهیم دینی تفاوتی با تحوّل در فهم دیگر مفاهیم ندارد. در مراحل تفکر درباره داستان‌های انجیل کودکان با کمی تأخیر به مرحله تفکر عینی و انتزاعی می‌رسند. انتزاعی بودن مفاهیم دینی به‌ویژه نداشتن مصداق‌های عینی حسی، علت تأخیر در دستیابی به مراحل تفکر عینی و انتزاعی است. درک مفاهیم و صفات مربوط به خدا طی سه مرحله «پیش‌عملیاتی»، «عملیاتی عینی» و «عملیاتی انتزاعی» اتفاق می‌افتد. تصوّرات کودک از خدا ابتدا خام، مادی‌انگارانه، خودمحورانه، تک‌کانونی و انسان‌انگارانه است و به‌تدریج به درکی همانند درک بزرگسالان از این مفاهیم دست می‌یابد.

لانگ، ال‌کایند و اسپیلکا (۱۹۶۷) فهم کودکان دوره ابتدایی از ماهیت، مضمون، و تأثیر دعا را ارزیابی کرده‌اند. آن‌ها در پژوهش خود به بررسی مفهوم دعا، تأثیرات و نیز ذهنیت کودکان درباره فعالیت‌های عبادی پرداخته‌اند. در مرحله نخست، کودکان در سنین ۵ تا ۷ سالگی دارای «مفهومی مبهم و نامتمایز از دعا»، و «آگاهی تیره و تاری» هستند. با وجود

1. The realistic stage.

2. The individualistic stage.

این، درخواست‌ها و دعاها تا حدود زیادی با خداوند ارتباط دارد. در ادامه به گزارش برخی از یافته‌های آن‌ها اشاره می‌شود.

وولی و فلیس (۲۰۰۱) با این پیش فرض که نوزادان از اصول بنیادین علیت فیزیکی برداشتی داشته، و کودکان در سن پیش‌دبستانی در استفاده از استدلال علی برای پیش‌بینی و تبیین تنوع وقایع فیزیکی تبخّر دارند پژوهشی انجام دادند. کودکانی که در این مطالعه مشارکت داشتند، ۹۹ دختر و پسر ۳ تا ۸ ساله متعلق به محیط‌هایی از طبقه متوسط تا بالاتر از متوسط، و عمدتاً سفید پوست بودند. پرسشهای مصاحبه به آگاهی و تجربه کودکان از دعا، باور آنها به کارآمدی دعا، و فهم آنها از کارکرد یا روند دعا کردن ناظر بود. اکثر تکالیف و پرسشهای پژوهش به چیزی مربوط بود که غالباً با عنوان «دعای تضرع‌آمیز» مورد اشاره قرار می‌گیرد، و طی آن، شخص چیزی را درخواست می‌کند، نه این که مثلاً از خدا به خاطر چیزی تشکر کرده یا صرفاً به طور کلی با خدا «سخن بگوید».

یافته‌های این مطالعه در مقایسه با یافته‌های لانگ، ال‌کاینند و اسپیلکا (۱۹۶۷) نشان‌دهنده آگاهی اولیه از مفهوم دعاست. کم‌سال‌ترین کودکان در مطالعه لانگ و همکاران، برداشت بسیار مبهمی از دعا و آگاهی محدودی از رابطه بین دعا و خدا داشتند. در مقابل، کودکان همان سن در مطالعه وولی و فلیس درباره مفهوم دعا بسیار آگاه‌تر بودند، باورهای خاصی درباره چگونگی عملکرد آن داشتند و بر این باور بودند که آگاهی از خدا، در روند دعا کردن سرنوشت‌ساز است. این تفاوت بین یافته‌ها تا حدی می‌تواند ناشی از ماهیت نمونه‌های مورد مطالعه باشد. نمونه استفاده‌شده در مطالعه، نمونه‌ای نسبتاً متدین و متعلق به مدارس بود که وابستگی‌های دینی داشتند. در حالی که شرکت‌کنندگان در مطالعه لانگ و همکاران عمدتاً متعلق به مدارس خصوصی بودند و هیچ اشاره‌ای به وابستگی دینی این مدارس نشده بود، در جمع‌بندی پژوهش خود می‌نویسد: «مستقل از رابطه داده‌های خود با داده‌های لانگ و همکارانش، به تغییرات رشدی مهم و روشنی در طول عمر کودکان واقع در سنین مختلف که در بررسی خود بدان‌ها پرداختیم، پی بردیم. این به ما امکان می‌دهد دیدگاهی بازبینی شده از تقویت

مفاهیم دعا نزد کودکان ارائه دهیم. ما در کم‌سال‌ترین گروه خود، یعنی ۳ ساله‌ها، آگاهی بسیار مبهم و ناهماهنگی درباره دعا مشاهده کردیم. کودکان این سن، اگر چیزی درباره دعا بدانند، ایده‌ای کلی دارند که مؤثر می‌افتد؛ اما درباره احتمال مؤثر افتادن دعا‌های خودشان احساس بسیار ضعیفی دارند. آن‌ها درباره مضمون دعاها نسبتاً فاقد بصیرت بودند و بیشتر انواع آن را قابل قبول و مؤثر دانسته، در مقایسه با ابعاد ذهنی (فکر کردن)، نسبت به مؤلفه‌های مادی دعا (بستن چشم‌ها، به هم چفت کردن دست‌ها) هماهنگ‌تر هستند؛ اما درباره بسیاری از مفاهیم اولیه، همانند آنچه در گروه‌های سنی کم‌سال‌تر مشاهده می‌شود؛ یعنی با توجه به تعداد بیشتر ادعاهای ناظر به لزوم انجام دعا در اماکن خاص یا زمان‌های خاص و نه در هر زمان ممکن، برداشت کودکان از دعا از حیث انعطاف‌پذیری آن بسیار محدود است. کودکان بزرگ‌سال‌تر درک می‌کردند که مضمون دعا مهم است؛ یعنی متوجه هستند که دعا کردن برای آبنبات یا برای آسیب دیدن کسی غیر قابل قبول است» (موسوی نسب، ۱۳۹۰: ۵۰).

بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد، مطالعات متعددی در حوزه تحول دینی انجام شده است؛ اما پژوهش‌هایی که به‌طور مستقیم و میدانی به موضوع تحول فهم دعا پرداخته باشند اندک و شامل مطالعات گلدمن (۱۹۶۴)، لانگ (۱۹۶۷) و وولی (۲۰۰۱) می‌شود.

مرور پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که محور اکثر مطالعات بر دیدگاه تحوّل‌ی‌پیاژه قرار دارد و به موضوع دعا به گونه‌ای مستقل و بدون توجه به بررسی‌های درون دینی پرداخته‌اند. بر پایه این مطالعات، دعا از جنبه درخواستی و به معنای ارتباط موجودی مادی با موجودی متافیزیکی است. در حالی که به دیگر معانی و مصادیق دعا مانند: مناجات و دعا‌های مأثوره و فقر ذاتی نسبت به خداوند پرداخته نشده است. افزون بر این، در پژوهش‌های پیشین به منظور بررسی تحوّل فهم دعا تنها به مؤلفه‌های مفهوم دعا، برآورنده دعا، برآورده شدن دعا و محتوای دعا پرداخته شده است. البته وولی ضمن پرداختن به محورهای بالا، نقش تفکر در دعا را نیز بررسی کرده است. دامنه سنی کودکان مطالعه‌شده نیز متفاوت است. پژوهش گلدمن (۱۹۶۴) و لانگ (۱۹۶۷) روی

دانش‌آموزان بین حداقل ۵ سال تا حداکثر ۱۶ سال انجام شده است در حالی که پژوهش وولی شامل کودکان ۳-۸ ساله می‌شود. این تفاوت را در نوع خانواده‌های مطالعه‌شده نیز می‌توان دریافت به گونه‌ای که وولی پژوهش خود را روی کودکان خانواده‌هایی با فرهنگ دینی انجام داده است. نتایج پژوهش گلدمن (۱۹۶۷) و لانگ (۱۹۶۷) تقریباً در یک راستا و نزدیک به هم است. آن‌ها وجود مراحل را در تحول فهم دعا در کودکان و نوجوانان پذیرفته‌اند. وولی (۲۰۰۱) در پژوهش خود ضمن پذیرش مراحل تحول، سرعت تحول را بسیار سریع‌تر از آنچه که دیگران گزارش کرده‌اند، نشان می‌دهد. وی ضمن تأکید بر سرعت تحول به این نکته اشاره کرده که نتایج به دست آمده تحت تأثیر نمونه پژوهشی اوست که از خانواده‌های مذهبی هستند. همچنین روش انجام مصاحبه مشتمل بر پاسخ «گزینه-بایست» است. نتایج پژوهش‌های داخل کشور نیز یافته‌های تحولی جالبی ارائه کرده است. برای نمونه چاری و نصیرزاده (۱۳۸۶) در پژوهش خود درک کودکان از خداوند و دعا را بررسی کرده‌اند. آن‌ها درباره دعا‌های کودکان چنین نتیجه گرفته‌اند: کودکان با وضعیت اقتصادی اجتماعی پایین زمان خاص و موقع نیاز بیشتر دعا می‌کردند و کودکان با وضعیت اقتصادی اجتماعی بالا به دعا کردن هنگام حضور در مکان‌های خاص و همیشه دعا کردن گرایش بیشتری نشان دادند. می‌توان گفت که وضعیت اقتصادی اجتماعی پایین به انجام اعمال مذهبی به شیوه زمان‌بندی شده گرایش بیشتری دارند. طبق نظریه یادگیری اجتماعی کودک می‌آموزد در زمان خاص و در مواقع نیاز بیش از کودکان با وضعیت اقتصادی اجتماعی بالا دعا بخواند. از طرفی برای کودکان با وضعیت اقتصادی اجتماعی بالا چنین امری ممکن است صادق نباشد؛ بنابراین همیشه و در مکان‌هایی که القاکننده مذهب است، دعا می‌خوانند.

بین درخواست‌هایی که کودکان از طریق دعا‌های خود از خداوند داشتند، به‌طور کلی بیشترین درخواست‌ها به ترتیب دعا برای خود فرد، دعا برای والدین و دیگر اعضای خانواده کودک بود. دعا برای آموزگار و اهداف متعالی همانند: امام عصر، کشور اسلامی و شهدا رتبه آخر دعا‌های کودکان را به خود اختصاص می‌داد. این یافته به اهمیت دعا برای برآورده شدن حاجت‌های شخصی در کودکان اشاره می‌کند.

بین کودکان با وضعیت اقتصادی اجتماعی مختلف نیز از نظر افرادی که از آزمودنی‌ها برایشان دعای می‌کردند، تفاوت معنادار وجود داشت. کودکان با وضعیت اقتصادی اجتماعی پایین بیشتر برای هدف‌های متعالی و آشنایان خود دعای می‌کردند. در مقابل کودکان با وضعیت اقتصادی اجتماعی بالا برای نزدیکان خود بیشتر دعای می‌کردند. ممکن است کودکان وضعیت اقتصادی اجتماعی بالا به‌گونه‌ای تربیت شوند که برای ارزش‌های جدید بیش از ارزش‌های سنتی ارزش قائل شوند. فردگرایی نیز یکی از این ارزش‌هاست؛ بنابراین کودکان با وضعیت اقتصادی اجتماعی بالا بیشتر برای نزدیکان خود دعای می‌کنند، در حالی که کودکان طبقات پایین به ارزش‌های گروهی و سنتی توجه بیشتر ابراز می‌کنند و در دعاهای خود برای مردم امام زمان و به‌طور کلی هدف‌های متعالی و همچنین آشنایان بیشتر دعای می‌کنند. به‌طور کلی یافته‌های این پژوهش بیانگر وجود تفاوت‌های تحولی و فرهنگی کودکان در شکل‌گیری برداشت آنان از مذهب و مفاهیم مربوط به مذهب است.

۱-۳. روش تحقیق

روش تحقیق در این بررسی تحلیلی مضمون و ابزار گردآوری داده‌ها مصاحبه است و جامعه آماری، همه کودکان ۶ تا ۱۱ ساله که زمان اجرای پژوهش در حرم مطهر حضور داشتند.^۱ روش نمونه‌گیری اتفاقی و در دسترس است و در انتخاب نمونه عواملی مثل جنسیت و سن لحاظ شد. با توجه به تنوع سنی ۶ تا ۱۱ سال حجم نمونه با اشیاع نظری ۱۰۰ نفر تعیین شد.

۲. تعریف عملیاتی متغیرها

۱. مکان‌های تجمع کودکان در حرم مطهر عبارت است از: کبوترانه (۴ تا ۸ سال از ساعت ۸ صبح تا ۸ شب)، دارالقرآن (مهدالرضا) (۴ تا ۸ سال صبح و عصر)، باغ رضوان (۴ تا ۱۲ سال از ساعت ۶ تا ۱۱ شب)، پایگاه‌های سیار سخن‌هدایت، سخن‌غدیر، سخن‌قدس، کوثر و هاشمی‌نژاد (از ساعت ۹ تا ۲ افراد ۴ تا ۸ سال)

جدول ۱- تعریف عملیاتی متغیرها

سؤال	معرف	متغیر	مؤلفه‌های اصلی
<p>کودک در عکس چه کار می‌کند؟</p> <p>زیارت می‌کند یعنی چه؟</p> <p>یکی از بچه‌ها می‌گفت: با امام رضا <small>علیه السلام</small> ارتباط برقرار می‌کنه، درست می‌گفت؟ می‌شه با امام رضا ارتباط برقرار کرد؟ چطور؟</p>	<p>عمل زیارت</p> <p>معنای زیارت</p>	<p>درک کودک</p> <p>درباره مفهوم زیارت</p>	<p>مفهوم زیارت</p>
<p>کودک در عکس دو چه کار می‌کند؟</p> <p>دعا می‌کند یعنی چه؟</p>	<p>عمل دعا</p> <p>معنای دعا</p>	<p>درک کودک</p> <p>درباره مفهوم دعا</p>	<p>مفهوم دعا</p>
<p>کودک در عکس با کی حرف می‌زنه؟</p> <p>امام رضا <small>علیه السلام</small> کیه؟</p> <p>آیا امام رضا <small>علیه السلام</small> دعاهای کودک را می‌شنود؟</p> <p>آیا امام رضا <small>علیه السلام</small> می‌تواند دعاهای کودک را برآورده کنه؟</p> <p>امام رضا <small>علیه السلام</small> چه کارهایی می‌تواند انجام دهد که دیگران نمی‌توانند؟</p> <p>کجاها باید دعا کنیم تا امام صدای ما را بشنوند؟</p>	<p>علم امام</p> <p>توانایی و قدرت امام</p> <p>وظایف امام</p> <p>ارتباط با خداوند</p>	<p>ذهنیت کودک درباره امام رضا <small>علیه السلام</small></p>	<p>شناخت امام رضا <small>علیه السلام</small></p>
<p>فکر می‌کنید کودک عکس شماره ۱ به امام رضا <small>علیه السلام</small> چی می‌گه؟ (عکس شماره ۱)</p> <p>فکر می‌کنید کودک عکس شماره ۲ از امام رضا علیه السلام چی می‌خواد؟ (عکس شماره ۲)</p> <p>شما وقتی به زیارت می‌آیید از امام رضا علیه السلام چی می‌خواهید؟ تو خونه چی؟ تو مدرسه؟ تو سفر؟</p> <p>خوبه چه چیزهایی از امام رضا <small>علیه السلام</small> بخواهیم؟</p> <p>فکر می‌کنید مامان و بابا تو دعاهاشون به امام رضا <small>علیه السلام</small> چی می‌گن؟</p> <p>بیشتر برای خودت دعا می‌کنی یا دیگران؟</p>	<p>محتوای دعا (مادی یا معنوی)</p> <p>مخاطب دعا (خود یا دیگران)</p> <p>نوع دعا (گفت‌وگویی در خواست)</p>		<p>محتوای دعا</p>

برای بررسی مضمون دعا‌های کودکان در این بررسی، مصاحبه‌نامه‌ای تهیه شد که بخشی از سؤالات پژوهش در این مصاحبه‌نامه با نشان دادن عکس به کودکان بود. به عبارت دیگر، عکس‌هایی را که در آن‌ها کودکان در حالت‌های مختلف دعا و زیارت قرار دارند به کودکان نشان داده و از آن‌ها خواسته می‌شد آن را تفسیر کنند. پس از جمع‌آوری اطلاعات آنچه توسط کودکان گفته شده بود به‌عنوان متن از پیش تهیه‌شده در نظر گرفته شد و در قالب تحلیل مضمون کدگذاری شد. برای تعیین کدهای هر یک از پاسخ‌ها برای هر سؤال تحقیق (که مجموعه‌ای از سؤالات مصاحبه‌نامه را تشکیل می‌داد) یک کدنامه ساخته شد و سپس یافته‌ها بر اساس کدنامه کدگذاری شد و با نرم‌افزار spss مشخص شد که هر عنوان در هر کد چه تعداد فراوانی داشته است.

۲-۱. یافته‌های تحقیق

۲-۱-۱. درک کودک درباره مفهوم زیارت

در کدنامه مربوط به مفهوم زیارت معلوم شد که پاسخ‌ها در چند دسته کلی قرار دارد:

پاسخ‌های مبهم: در این حالت پاسخگو نمی‌تواند تعریفی برای زیارت بیابد یا می‌گوید نمی‌دانم یا از خود واژه زیارت استفاده می‌کند.

اشاره به عینیات: اشاره به ظواهر و شواهد حسی و عینی در زیارت مانند (دست‌زدن به ضریح، بوسیدن درها و ضریح، نگاه کردن به ضریح)

اشاره به اعمال دینی چون نماز خواندن، قرآن خواندن، کمک خواستن از امام، گفتن خواسته‌ها به امام و خدا راضی بودن امام رضا از ما

اشاره به مفهوم زیارت: مواردی چون دعا می‌کند، دعا می‌خواند، زیارت‌نامه می‌خواند، با خدا و اهل بیت ارتباط برقرار می‌کند عبادت می‌کند) از مواردی است که می‌توان

گفت بالاترین سطح فهم کودک از زیارت را می‌رساند.

یکی از سؤالاتی که برای رسیدن به این هدف پرسیده شد عبارت است از: «کودک در عکس یک (کودک در حال لمس ضریح) چه کار می‌کند؟ زیارت می‌کند یعنی چه؟» جدول زیر پاسخ‌های کودکان را سؤال اول نشان می‌دهد.

جدول ۲- برداشت کودک از عکس یک عکس ۱ (کودک در حال لمس ضریح)

درصد	فراوانی	محتوا	دسته‌بندی پاسخ
۴/۶	۷	ضریح را لمس می‌کند	اشاره به عینیات ۱۴/۵
۴/۶	۷	ضریح را می‌بوسد	
۲	۳	حرم را نگاه می‌کند	
۰/۷	۱	پول به ضریح می‌اندازد	
۱/۳	۲	سلام دادن	
۰/۷	۱	امام رضا را می‌بوسد	
۱/۳	۲	نماز می‌خواند	اشاره به اعمال عبادی ۱۲/۵
۱/۳	۲	عبادت می‌کند	
۰/۷	۱	گفتن حرف‌ها به خدا	
۰/۷	۱	صلوات می‌فرستد	
۳/۹	۶	حرف‌ها و آرزوهایش را به امام می‌گوید	
۲	۳	با امام رضا حرف می‌زند	
۱/۳	۲	به امام رضا محبت می‌کند	

۲۷	۴۱	دعای می‌کند	اشاره به زیارت ۷۳
۳۳/۶	۵۱	زیارت می‌کند	
۱۱/۲	۱۷	دعا (شفای مریض‌ها و...)	
۱/۳	۲	راز و نیاز می‌کند	
۱۰۰	۱۵۰	---	

در تفسیر این تصویر، کسانی که مستقیم به جمله «زیارت یا دعا می‌کند» اشاره کرده‌اند، در بالاترین سطح فهم از تصویر فرض شده‌اند که حدود ۷۳ درصد پاسخ‌ها به این دسته تعلق دارد. پس از آن، کسانی هستند که به مفاهیم عبادی چون «نماز می‌خواند» و «قرآن می‌خواند» اشاره کرده‌اند. در این سطح، کودک این تصویر را نوعی درد دل و راز و نیاز کردن نیز می‌داند (۱۲/۵ درصد). مواردی چون «حرف‌هایش را به امام می‌گوید، با امام حرف می‌زند، به امام محبت می‌کند و موارد مشابه». در پایین‌ترین سطح فهم تصویر، حدود ۱۴ درصد از پاسخ‌ها، پاسخ‌های عینی به این سؤال است؛ یعنی عکس را عیناً با آنچه در تصویر می‌بینند، تفسیر می‌کنند. پاسخ‌هایی چون «ضریح را لمس می‌کند، ضریح را می‌بوسد، حرم را نگاه می‌کند و پول به ضریح می‌اندازد» از این دسته است. درصد بالایی پاسخ‌ها در زمینه اشاره به مفهوم زیارت نشان می‌دهد این عکس به خوبی توانسته است به اغلب پاسخ‌گویان مفهوم زیارت را منتقل کند. این نکته علاوه بر اینکه روایی عکس را می‌رساند، نشان‌دهنده فهم کودک از زیارت نیز است. جدول ۲ یافته‌های بالا را بین دو دسته سنی ۶-۸ سال و ۹-۱۱ سال مقایسه کرده است.

جدول ۲- مقایسه درک کودکان از تصویر شماره ۱ بر اساس رده سنی

دسته بندی سن	اشاره به عینیات	تعبیر زیارت به عبادت	اشاره به مفهوم زیارت
۶-۸ سال	۱۲	۷	۲۴/۱
۹ تا ۱۱ سال	۲/۵	۷/۵	۴۶/۸

همچنان که ملاحظه می‌شود در گروه سنی ۹ تا ۱۱ سال می‌توان تفاوت عمیقی را در درک کودک از زیارت دید. به عبارت دیگر، در اشاره به عینیات کودکان ۶ تا ۸ سال پیشی گرفته‌اند. یعنی اکثریت کودکان بیشتر از ۸ سال عکس را به لمس ضریح و پول در ضریح انداختن معنا نکرده‌اند. از سوی دیگر، در عین حال که ۱/۲۴ درصد کودکان سنین پایین‌تر به مفهوم زیارت و معانی آن اشاره کرده‌اند، درصد این افراد در کودکان بزرگ‌تر ۸/۴۶ درصد است. معنای این توضیحات این است که با بالا رفتن سن و افزایش تجربیات و گسترش قوه درک کودکان، شکل‌گیری مفهوم دینی زیارت بیشتر و بهتر اتفاق افتاده است.

پس از دریافت پاسخ‌های آن‌ها در زمینه تفسیر عکس و با توجه به اینکه عده زیادی به درستی به زیارت اشاره کردند، از آن‌ها خواسته شد که درک خود را از «زیارت» بیان کنند. نتایج نشان می‌دهد بیش از نیمی از کودکان یا درکی از زیارت ندارند (۴/۱۹ درصد) یا آن را محدود به زمان و مکان می‌کنند (۲۷/۲۳). دسته اول کسانی هستند که زیارت را به ارتباط با خدا معنا کرده‌اند و دسته دوم کسانی هستند که به عینیات و مکان و زمان برای تعریف زیارت اشاره کرده‌اند. جدول ۳ این نتایج را بین دو گروه سنی مقایسه کرده است.

جدول ۳- مقایسه درک کودکان از درک آن‌ها از مفهوم زیارت (%)

دسته بندی سن	اشاره به عینیات	ارتباط با خدا	اشاره به اعمال دینی	اشاره به مفهوم زیارت
۶-۸ سال	۱۸/۲۵	۱۸	۲	۱۷/۹
۹ تا ۱۱ سال	۳/۰۲	۱/۴	۵/۴	۲۳/۹

همچنان که مشاهده می‌شود به‌وضوح تفاوت در فهم کودکان را در دو دسته سنی می‌توان دید. کودکان بزرگ‌تر درک عمیق‌تری را درباره کلمه زیارت نشان داده‌اند.

برای بررسی مفهوم دعا نیز ابتدا عکس ۳ (کودک روبه روی گنبد درحالی که دست‌ها را به حالت دعا بالا آورده و به گنبد نگاه می‌کند) به پاسخگو نشان داده و از او خواسته شد تا معنای آن عمل را بگوید. سپس به‌طور مستقیم از او پرسیده شد که به نظر او دعا کردن به چه معناست؟ نتایج نشان داد که (۶۸/۵ درصد) از پاسخ‌ها آن عمل را دعا کردن تفسیر کرده‌اند و بالای ۷۰ درصد بالاترین سطح فهم را از تصویر داشته‌اند و مواردی چون «دعا می‌کند، عبادت می‌کند، راز و نیاز می‌کند با امام رضا درد دل می‌کند و ...» را بیان کرده‌اند. درصد بسیار کمی نیز از کودکان درک پایینی از دعا کردن داشته‌اند (به حرم نگاه می‌کند، نماز می‌خواند). سپس پاسخگو آنچه در ذهن خود دربارهٔ این مفهوم داشت در زمینهٔ مفهوم دعا کردن بروز داد. در تعریف دعا کردن ۹ درصد از پاسخ‌ها سطح پایینی از فهم کودکان را می‌رساند «دعا کردن، از کسی چیزی خواستن، نماز خواندن، قرآن خواندن و ...». «۴۶/۵ درصد پاسخ‌ها محتوای یک دعا را بیان کرده‌اند و به نظر می‌رسد نسبت به سطح قبل درک بالاتری را می‌رساند؛ اما باز از آن هم بالاتر این است که کودک بتواند مفهوم واقعی دعا کردن را بیان کند. نتایج نشان داد حدود ۴۰ درصد از پاسخگویان سطح بالایی از مفهوم دعا را درک کرده‌اند (خواسته‌هاشو به امام می‌گه، با خدا درد دل می‌کنه، با امام درد دل می‌کنه، با خدا و اهل بیت ارتباط برقرار می‌کنه، خواسته‌هاشو به خدا می‌گه، از امام کمک می‌خواهد و ...).

۲-۱-۲. درک کودک از امام رضا (علیه السلام)

در بررسی شناخت کودک از امام رضا (علیه السلام) از کودکان پرسیده شد «به نظر آن‌ها امام رضا کیست و چه ویژگی‌هایی دارد؟» جدول زیر پاسخ‌های کودکان را به این سؤال نشان می‌دهد.

جدول ۴ - درک کودکان از امام علیه السلام

درصد	فراوانی	محتوا	
۶۰	۱۲۶	مهربان است (به همه کمک می کند، ما را دوست دارد، خوب و خوش اخلاق است)	مهربانی ۶۵٫۷
۵٫۷	۱۳	ضامن آهوست	
۵٫۷	۱۳	خیلی بزرگ است	امامت ۱۹٫۱
۳٫۵	۸	معصوم است	
۳	۷	بخشنده است	
۱٫۷	۴	مردم رو به دین اسلام دعوت می کند	
۰٫۴	۱	فرستاده خداست	
۰٫۴	۱	خدا را دوست دارد	
۳٫۵	۸	خدا را عبادت می کند	
۰٫۹	۲	خدا با اون حرف می زند	برآورده کننده خواسته ها ۲۶٫۷
۹٫۶	۲۲	همه چیز را برآورده می کند	
۲٫۶	۶	کارهای خارق العاده می کند	
۳٫۹	۹	مریض ها را شفا می دهد	
۷	۱۶	صدای ما را می شنود	
۰٫۹	۲	صدای حیوانات را می شنود	
۰٫۹	۲	از حرف های دل ما خبر دارد	
۰٫۹	۲	از همه چیز خبر دارد	
۰٫۹	۲	صدای بچه ها رو بیشتر از بزرگ ترها می شنود	
۱۰۰	۲۴۴	کل	

کودکان در پاسخ به این سؤال که امام رضا (علیه السلام) چه خصوصیتی دارد؟ بیش از همه به مهربان بودن ایشان اشاره کرده‌اند (۶۵/۷ درصد). ۱۹/۱ درصد از پاسخ‌ها به ویژگی‌های مربوط به امامت اشاره دارند. همچنین ۲۶/۷ درصد امام را به‌نوعی برآورده‌کننده خواسته‌های خود و دیگران دانسته‌اند. در این دسته افراد به مواردی چون «همه چیز را برآورده می‌کند، کارهای خارق العاده می‌کند و صدای ما را می‌شنود» اشاره داشته‌اند. امام در نظر این کودکان، کسی است که خواسته‌های او را برآورده می‌کند، مهربان است، صدای او را می‌شنود و از همه چیز خبر دارد.

کجا دعا کنیم که امام رضا صدامون رو بشنوه؟ ۶۰ درصد از پاسخ‌ها اشاره به این دارند که کودکان برای ارتباط با امام رضا (علیه السلام) به مکان زیارتی مربوط به امام قائل هستند، درحالی‌که ۱۹ درصد اظهار کرده‌اند که همه جا می‌شود با امام ارتباط داشت. چگونه می‌شود با امام رضا ارتباط برقرار کرد؟ پاسخ‌ها نشان می‌دهد حدود ۸۰ درصد از افراد مناسب‌ترین راه‌ها را برای ارتباط برقرار کردن با امام رضا (علیه السلام) می‌دانند. مواردی چون «دعا خواندن، قرآن خواندن و زیارت کردن» از این قبیل است. حدود ۱۵ درصد نیز «حرف زدن با ایشان، فکر کردن به ایشان، حرف زدن با خدا، کمک خواستن از ایشان و محبت کردن به ایشان را» راه ارتباط با امام می‌دانند. چه وقت‌هایی یاد امام می‌افتی؟ ۳۶ درصد از پاسخ‌گویان در زمان سختی و گرفتاری بیش از بقیه اوقات یاد امام می‌افتند و این نشان می‌دهد که کودکان در مادیات و مسائل دنیایی بیش از بقیه مواقع به یاد امام هستند. ۲۴/۲ درصد از پاسخ‌گویان درباره اینکه کی یاد امام رضا (علیه السلام) می‌افتند؟ اشاره به حرم کرده‌اند. کودکان زمانی که در حرم هستند یا تصویر حرم را از تلویزیون می‌بینند بیش از بقیه اوقات یاد امام می‌افتند. این نکته نسبتاً درک بالاتری را نشان می‌دهد و در اینجا کودک به خاطر امام و دیدن حرم ایشان یادشان می‌کند. حدود ۱۴ درصد نیز هنگام مناسب‌ترین دیداری مانند نماز خواندن، مسجد رفتن، روضه رفتن یاد ایشان می‌افتند. تنها ۱۸ فقره یعنی ۱۳ درصد از پاسخ‌ها اشاره به این کرده‌اند که همیشه یا اغلب مواقع یاد امام بوده و با یاد امام زندگی کرده‌اند.

۲-۱-۳. محتوای دعای کودکان

هر جمله‌ای که از سوی کودک گفته شده از سه جنبه قابل تحلیل است:

۱. نوع جمله: جمله دعایی است یا گفت‌وگویی (جمله دعایی مانند: ظهور امام زمان را برسان. جمله گفت‌وگویی مانند: امام رضا دوستت دارم)
۲. مخاطب جمله: اگر جمله گفت‌وگویی است گفت‌وگو با کیست؟ (در جمله «امام رضا دوستت دارم» مخاطب امام رضا (علیه السلام) هستند) اگر جمله دعایی است دعا برای چه کسی است؟ (مثلا در دعای «خدایا همه مریض‌ها را شفا بده» دعا برای مریض‌هاست) آنچه درباره مخاطب جملات و دعاهای کودکان شناسایی شد، به این شرح است: عموم مردم (بیماران، بیکاران، فقیران، دست‌فروشان، بازنشسته‌ها، بچه‌ها (ی یتیم و فقیر)، زندانی‌ها، زائران، گرفتارها، کشور، ملت و...) اطرافیان: فامیل (خاله، عمه، عمو، دایی و فرزندان‌شان، پدر بزرگ و مادر بزرگ‌ها، دوستان و معلمان، آشنایان) نزدیکان: خانواده مانند خواهر، برادر و پدر مادر، خود: در بسیاری از موارد کودک مخاطب دعا را خودش قرار می‌داد؛ یعنی برای خودش دعا می‌کرد (مثلا: در درس‌هایم موفق شوم. در آینده کار خوب پیدا کنم، بچه خوبی باشم و....)، امام رضا، خداوند و امام زمان (علیه السلام).

۳. محتوای دعا: در پژوهش گلدمن (۱۹۶۴) محتوای دعاهای دانش‌آموزان به طبقه‌های زیر تقسیم شده است:

۱. دعاهای خشک، مادی‌گرایانه و خود خواهانه؛
 ۲. دعاهای نسبتاً خام مادی‌گراانه و خودپسندانه؛
 ۳. دعاهای خالص‌تر، روحانی و نوع دودستانه.
- در این بررسی به صورت بومی شده و با توجه به متن‌های دریافت‌شده دسته‌بندی ذیل ارائه می‌شود:

دعاهای مادی خودخواهانه: آنچه پاسخگو برای خود می‌خواهد و دارای محتوای مادی است (ماشین، پول، موفقیت، پیدا کردن کار و ...)

دعاهای معنوی خودخواهانه: (حفظ یا قرائت قرآن، هدایت شدن به راه راست، حفظ حجاب، خواندن به موقع نماز، بچه خوبی باشند، بخشیده شدن)

دعاهای مادی دیگرخواهانه: شامل رفع بیماری و شفای مریض‌ها، رفع مشکلات و گرفتاری‌ها، نابودی دشمنان)

دعاهای معنوی دیگرخواهانه: شامل دوستی و رفع کدورت، ظهور امام زمان، بخشیده شدن، رفع رذایل اخلاقی در جامعه، شادی و خوشبختی، رشد دینداری

در مجموع ۹۸/۶ درصد جملاتی که کودکان درباره دعاهایشان در حرم به کار برده‌اند «دعایی» و ۱/۴ درصد «گفت‌وگویی» است. جدول ۵ مخاطب دعا را در خواسته‌های کودک از امام نشان می‌دهد.

جدول ۵- مخاطب دعا در خواسته‌های کودک

مخاطب دعا	فراوانی	درصد
خود	۸۰	۳۷٫۹
خانواده	۴۵	۱۸٫۵
مردم	۲۴	۱۱٫۴
بیماران	۲۰	۹٫۵
امام زمان	۱۷	۸٫۱
فامیل و آشنایان	۱۰	۴٫۶
امام رضا	۷	۳٫۳
سایر (بیکاران، دست‌فروشان، یتیم‌ها، فقیران)	۵	۲٫۳۶

در پاسخ به این سؤال که «در حرم چه دعایی می‌کنند یا از امام رضا چه می‌خواهند؟» ۳۷/۹ درصد از پاسخ‌ها حاکی بود از اینکه کودکان در درجه اول برای خودشان دعا می‌کنند. پس از آن برای خانواده‌شان (۱۸/۵ درصد)، سپس برای عموم مردم (۱۱/۴ درصد)، بیماران (۹/۵ درصد) امام زمان (۸/۱ درصد) فامیل و آشنایان (۴/۱ درصد)، امام رضا (۳/۳ درصد) و سایر (۲/۳۶) دعا می‌کنند.

جدول ۶- محتوای دعا‌های کودکان

مؤلفه	مقوله	فراوانی	درصد
مادیات سطح ۱ (۹/۵٪)	مادیات (اسباب بازی، جایزه، پول، خوراکی)	۱۶	۸
	دعا‌های مخصوص منحصر به فرد	۳	۱/۵
مادیات سطح ۲ (۹٪)	موفقیت در درس و کار	۱۸	۹
مادیات سطح ۳ (۵۴٪)	سایه پدر و مادر حفظ شود	۸	۴
	شاد و خوشبخت بودن	۷	۳/۵
	رفع حاجت و خواسته و گرفتاری	۱۰	۵
	سلامتی، رفع بیماری، طول عمر	۸۳	۴۱/۵
معنوی سطح ۱ (۲٪)	زیارت مکه و کربلا	۲	۱
	رفتن به بهشت	۱	۰/۵
	دوستان خوب داشته باشم	۱	۰/۵
معنوی سطح ۲ (۱۹٪)	ارتقای اخلاقیات (همه خوب باشند کسی کار بدی نکنده به هم کمک کننده مهربان باشند)	۱۸	۹
	پیشرفت در دینداری (خواندن قرآن نماز واجبات)	۴	۲
	ظهور	۱۶	۸

۶٫۵	۱۳	گفت‌وگو با امام رضا مدح و سپاسگزاری	معنوی سطح ۳ (بالاترین سطح) (٪۶٫۵)
۱۰۰	۲۰۰		

نمودار ۱- نیمرخ محتوای دعاهای کودکان

نمودار ۱ طیفی شش قسمتی را از پایین‌ترین سطح (مادیات پایین) تا بالاترین سطح (معنوی بالا) را نشان می‌دهد. همان‌طور که نمودار ۱ نشان می‌دهد مادیات (۷۲ درصد) از معنویات (۲۸ درصد) بسیار بیشتر مورد توجه بوده است. همچنین بین خواسته‌های معنوی سطح میانی مانند «ارتقای اخلاقیات و پیشرفت در دینداری» بالاترین درصد را به خود اختصاص داده است. خواسته‌های مادی در سطوح مختلفی قرار دارد که پایین‌ترین سطح آن در مواردی چون اسباب‌بازی، پول، ماشین و... قرار دارد (۸ درصد). موفقیت در درس‌ها، کار و اشتغال نیز از خواسته‌های مادی است که درجه نسبتاً بالایی دارد (۹ درصد). سلامتی، رفع بیماری، رفع حاجات و گرفتاری، جزو خواسته‌های مادی کودکان بوده که در سطح بالاتری قرار دارد؛ چراکه در این نوع خواسته، دیگران

بیشتر از خود پاسخگو مد نظر است (۵۴ مورد). در مجموع در محتوای دعاهای کودکان موضوعات کلی مانند «سربلندی کشور، رشد و توسعه و...» مشاهده نمی‌شود. به عبارت دیگر، کودکان بیش از همه به مسائل اطراف خود توجه می‌کنند و مواردی را که بیشتر جنبهٔ بشردوستانه دارد و نسبت به بقیه خواسته‌های آن‌ها کلی‌تر است مورد توجه قرار نمی‌دهند. ارتقای اخلاقیات (۹ درصد)، پیشرفت در دینداری (۲ درصد)، ظهور (۸ درصد) مورد اشاره قرار گرفته‌اند که خواسته‌های معنوی سطح میانی را نشان می‌دهد. بالاترین سطح دعا که نیایش و گفت‌وگو با امام است (بدون درخواست) ۶/۵ درصد است. در مجموع می‌توان محتوای دعاهای کودکان را با شکل ۱ نمایش داد.

مادی‌گرایانه «»»»----- معنوی‌گرایانه

دیگرخواهانه -----«««« خودخواهانه

جزئی‌نگرانه «»»»----- کلی‌نگرانه و فرامنطقه‌ای

شکل ۱- مقایسه زوجی محتوای دعاهای کودکان

بنابراین خواسته‌های کودکان از امام هشتم (علیه‌السلام)، «جزئی، خودخواهانه و مادی‌گرایانه» است.

۳. نتیجه‌گیری

نتایج نشان داد بیش از نیمی از کودکان یا درکی از زیارت ندارند (۴/۱۹ درصد) یا آن را محدود به زمان و مکان می‌کنند (۲۷/۲۳). دستهٔ اول کسانی هستند که زیارت را به ارتباط با خدا معنا کرده‌اند و دسته دوم کسانی هستند که به عینیات و مکان و زمان برای تعریف زیارت اشاره کرده‌اند. از سوی دیگر، تفسیر غالب کودکان از عکس ۲ (کودک در برابر گنبد قرار دارد در حالی که کتاب دعا در دست دارد، به گنبد نگاه می‌کند) بیش از همه قرآن خواندن بود. این نشان می‌دهد که کودکان با یک تغییر وضعیت کوچک (از

لمس ضریح به حالت کتاب دعا خواندن) از تفسیر موقعیت به زیارت فاصله گرفتند و به سمت قرآن خواندن حرکت کردند. از این رو، می توان گفت کتاب دعا در دست گرفتن از نظر کودک زیارت تلقی نمی شود و این عکس نتوانسته است به خوبی مفهوم زیارت را منتقل کند. به عبارت دیگر، کتاب مانع تفسیر موقعیت به زیارت شده است. ۶۰ درصد از پاسخ ها اشاره به این دارند که کودکان برای ارتباط با امام رضا علیه السلام قائل به مکان زیارتی مربوط به امام هستند، در حالی که ۱۹ درصد اظهار کرده اند که همه جا می شود با امام ارتباط داشت. همچنین ۸۰ درصد از افراد مناسبک مربوط به عبادت کردن را راه ارتباط برقرار کردن با امام رضا علیه السلام می دانند. حدود ۱۵ درصد نیز حرف زدن با ایشان، فکر کردن به ایشان، حرف زدن با خدا، کمک خواستن از ایشان، محبت کردن به ایشان را راه ارتباط با امام می دانند. ۲۴/۲ درصد از پاسخگویان درباره اینکه کی یاد امام رضا (علیه السلام) می افتند؟ اشاره به حرم کرده اند. کودکان زمانی که در حرم هستند یا تصویر حرم را از تلویزیون می بینند بیش از بقیه اوقات یاد امام می افتند. حدود ۱۴ درصد نیز هنگام مناسبک دینداری مانند نماز خواندن، مسجد رفتن، روضه رفتن یاد ایشان می افتند. فقط ۱۸ فقره یعنی ۱۳ درصد از پاسخ ها اشاره به این کرده اند که همیشه یا اغلب مواقع یاد امام بوده و با یاد امام زندگی کنند؛ بنابراین زیارت در نظر کودک حضور فیزیکی در محیط و لمس اجسام و ابزار مربوط به زیارت است؛ یعنی کودک تصویری از اینکه در هر زمان و مکانی می توان به زیارت امام پرداخت، ندارد. از این نکته می توان نتیجه گرفت که در دیدگاه آنان امام نیز محدود به مکان است. مثلاً برای زیارت حتماً باید به حرم رفت. برای حرف زدن با امام حتماً باید روبه روی ضریح قرار گرفت. این تصورات نشانه دیدگاه تجسمی کودکان درباره امام است. گزل و ایلگ (۱۹۴۶) به نقل از دادستان، ۱۳۸۶: (۲۵۳) در مطالعاتی که درباره کودکان ۵ تا ۱۰ ساله انجام دادند، دریافتند که کودکان در ابتدا دیدگاه تجسمی درباره خدا دارند. در این بررسی نیز این دیدگاه درباره امام وجود دارد. بالا رفتن درک کودکان درباره زیارت در سنین بالاتر این نظریه را بیش از پیش تأیید می کند. به عبارت دیگر، در اشاره به عینیات کودکان ۶ تا ۸ سال پیشی گرفته اند. یعنی اکثریت کودکان بیشتر از ۸ سال عکس را به لمس ضریح و پول در ضریح انداختن معنا

نکرده‌اند. از سوی دیگر، در عین حال که ۲۴/۱ درصد کودکان سنین پایین‌تر به مفهوم زیارت و معانی آن اشاره کرده‌اند. میزان این افراد در کودکان بزرگ‌تر از ۴۶/۸ درصد است. معنای این توضیحات این است که با بالا رفتن سن و افزایش تجربیات و گسترش قوه درک کودکان، شکل‌گیری مفهوم دینی زیارت بیشتر و بهتر اتفاق افتاده است.

کودکان در پاسخ به این سؤال که امام رضا (علیه السلام) چه خصوصیتی دارد؟ بیش از همه به مهربان بودن ایشان اشاره کرده‌اند (۶۵/۷ درصد) ۱۹/۱ درصد از پاسخ‌ها به ویژگی‌های مربوط به امامت اشاره دارد. همچنین ۲۶/۷ درصد امام را طوری توصیف کرده‌اند که ایشان را برآورنده خواسته‌ها دانسته‌اند. در این دسته افراد به مواردی چون «همه چیز را برآورده می‌کند، کارهای خارق العاده می‌کند و صدای ما را می‌شنود» اشاره کرده‌اند. ۳۶ درصد از پاسخ‌گویان گفته‌اند که زمان سختی و گرفتاری بیش از بقیه اوقات یاد امام می‌افتند و این نشان می‌دهد که کودکان در مادیات و مسائل دنیایی بیش از دیگر مواقع به یاد امام هستند.

در عین حال که زیباترین نوع دعا نیایش و ستایش پروردگار و فرستادگان و امامان وی است، در این بررسی مشاهده شد که اکثریت قریب به اتفاق پاسخ‌گویان در دعاهای خود همواره خواهان و خواستار چیزی بوده‌اند. این نکته نشان‌دهنده این است که کودک ستایش کردن را نیاموخته است. به عبارت دیگر، در پاسخ به این سؤال که کودک در این تصویر به امام رضا چه می‌گوید یا توبه امام رضا (علیه السلام) چه می‌گویی؟ غالباً از خواسته‌های خود صحبت کرده‌اند که بیش از همه خواسته‌های مادی است. کمتر کسی است که به ستایش امام پرداخته (۶/۵ درصد) یا سعی کرده باشد از رابطه‌ای عاشقانه با امام صحبت کند. این خودخواهی در دعا کردن و رعایت نکردن آداب زیارت از سوی کودکان مکمل دیدگاه آن‌ها درباره امام است. از خواسته‌های مادی گریانیه، گفت‌وگوهای درخواستی، یاد امام افتادن در مواقع سختی و مشکلات می‌توان نتیجه گرفت که کودک امام را در خدمت خواسته‌های خود می‌بیند. در پژوهشی که پویافر (۱۳۹۶) انجام داد، مشخص شد بخشی از زائران که به حرم می‌آیند «زائر مبادله‌گر-کارکردگر» هستند. این نوع زائران، به خصوص برای رفع گرفتاری‌ها، برآورده شدن حاجات و حل مشکلات خود به زیارت

می‌آیند، یا اینکه انتظار اصلی یا مهم‌شان در تجربه زیارت، دیدن یک تغییر مثبت و مهم در بهبود وضعیت زندگی یا کاهش مشکلات‌شان است. گویی آن‌ها انتظار دارند تا علاوه بر آثار معنوی و روحی زیارت، نتیجه عینی نظر لطف امام به خودشان را با واسطه خیر شدن او برای استجابت دعایشان به چشم ببینند. از این‌رو، آن‌ها چونان کسی هستند که در مقابل آمدن به زیارت امام، از او انتظار دارند تا برایشان کاری انجام دهد. از سوی دیگر، از خدا هم انتظار دارند که در مقابل نشان دادن عملی محبت به اهل بیت و اولیای الهی، دعاهایشان را استجابت و گره از مشکلات‌شان باز کند (پویافر، ۱۳۹۶: ۲۶۶). بر اساس نتایج این بررسی می‌توان گفت کودکان اغلب در این دسته جای می‌گیرند. آن‌ها کسانی هستند که برای خواسته‌ای یاد امام می‌افتند و زمانی که به حرم می‌آیند خواسته‌های مادی از امام داشته و این احتمال وجود دارد که با برآورده نشدن خواسته‌ها توانایی و قدرت امام را زیر سؤال ببرند. به عبارت دیگر، با توجه به نتایج این بررسی می‌توان گفت که ارتباط عمیق و قلبی کمی بین کودک و امام برقرار است.

با کاربرد اصول روان‌شناختی می‌توان نتیجه گرفت که رفتارهای دینی کودکان به‌وسیله مجموعه‌ای از فرایندهای تنیده قاعده‌مند می‌شود. یکی از این فرایندها یادگیری اجتماعی و تقلید، به‌ویژه تقلید از والدین و آموزش دهندگان دینی مانند: روحانیون، مربیان و معلمان مدرسه است. نیروهای روان‌شناختی اجتماعی مانند انتظارات، مورد تأیید گروه مرجع تا پاداش‌ها و تنبیه‌ها نیز در شکل‌گیری رفتارهای دینی اثرگذارند (گلدمن، ۱۹۶۴ به نقل از باهنر، ۱۳۸۱). زمانی که کودک مرزی را بین زندگی عبادی و روزمره می‌بیند، او نیز می‌آموزد که تنها در بخش‌های خاصی از زندگی می‌توان یاد ائمه افتاد. به عبارت دیگر، پدرها و مادرها زمانی که به حرم مشرف می‌شوند یا زمانی که در مراسم عزاداری شرکت می‌کنند، نوعی خلوص و تواضع از آن‌ها سر می‌زند. پوشش آن‌ها متفاوت شده، رفتار مودبانه‌تری اتخاذ می‌کنند و غالباً با خروج از حرم یا مراسم روضه، به‌سرعت وارد زندگی عادی و روزمره می‌شوند و کودک می‌بیند که اسم و نشانی از ائمه در زندگی روزمره وجود ندارد؛ بنابراین وی جامعه‌پذیر می‌شود و می‌آموزد که فقط در مواقع خاصی باید یاد امام بیفتد و فقط در مکان‌های خاصی مانند حرم می‌توان با امام ارتباط برقرار کرد. از سوی

دیگر، بیش از تمام صفات امام، تاکید بر برآورده کردن خواسته‌ها، دعا کردن و حاجت گرفتن در آموزش‌های دینی باعث شده است که کودکان در نوع مبادله گرا-کارکردی قرار گیرند و نتیجه آن نوعی حس طالب‌بودن در وجود کودک در برابر امام شکل می‌گیرد که در صورت برآورده نشدن خواسته‌ها محبت قلبی امام در درون او از بین می‌رود. پس لازم است که در آموزش‌های دینی این نکته را مد نظر داشت و کودک را به سمت عاطفه‌گرایی در برابر امام پیش برد. این آموزش‌ها تنها شامل کودک نمی‌شود بلکه لازم است در انتقال مفاهیم دینی به شکل‌های مختلف بین بزرگسالان نیز تجدید نظرهایی صورت گیرد تا آن‌ها بتوانند در فرایند جامعه‌پذیری و به‌طور عملی کودک خود را به سمت ارتباط عاطفی و قلبی با امام سوق دهند، چراکه تا زمانی که این ارتباط نباشد نمی‌توان انتظار داشت سیره رضوی در زندگی کودکان رسوخ کند.

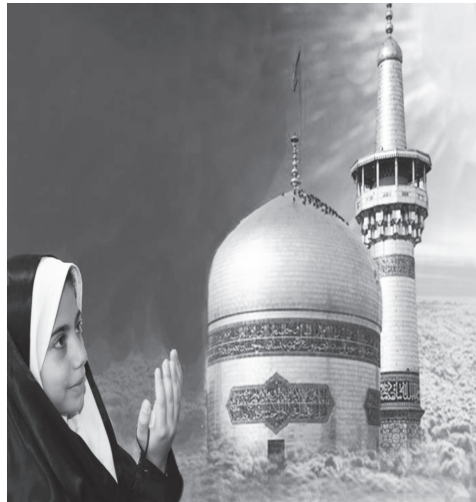
پیوست ۱ - عکس

عکس ۲

عکس ۱

عکس ۳

منابع و مآخذ

- قرآن کریم. (۱۳۷۸). ترجمه ناصر مکارم شیرازی. قم: دارالقرآن الکریم.
- باهنر، ناصر. (۱۳۸۱). آموزش مفاهیم دینی همگام با روان‌شناسی رشد. تهران: انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.
- پیازه، ژان و بارل اینهلدر. (۱۳۶۸). روان‌شناسی کودک. چاپ سوم. ترجمه زینت توفیق. تهران: نشر نی.
- پویافر، محمدرضا. (۱۳۹۶). پدیدارشناسی کنش زیارت. آستان قدس رضوی. طرح پژوهشی مدیریت پژوهش و برنامه‌ریزی. ترابی، علی اکبر. (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی تبلیغات. تهران: نشر فروزش.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۵۲). فرهنگ اصطلاحات و تعریفات نفایس الفنون. تهران: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- چاری، حسین؛ نصیرزاده، راضیه. (۱۳۸۶). «تفاوت‌های جنس و سن و وضعیت اقتصادی-اجتماعی در باورهای مذهبی کودکان». *روان‌شناسان ایرانی*. سال چهارم. شماره سیزدهم. صص: ۵۳-۶۷.
- حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۷۷). رساله نور علی نور در ذکر و ذاکر و مذکور. قم: تشیع.
- دادستان، پریرخ. (۱۳۸۶). مقاله در روان‌شناسی. تهران: انتشارات سمت.
- سیف، علی اکبر. (۱۳۸۵). روان‌شناسی پرورشی. چاپ شانزدهم. تهران: آگاه.
- صافی، لطف الله. (۱۳۷۱). نیایش در عرفات. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عزیزی، عباس. (۱۳۷۵). نماز و عبادت در تفسیرالمیزان. قم: انتشارات نبوغ.
- فنایی اشکوری، محمد. (۱۳۸۶). نیایش عارفان. قم: انتشارات شیعه‌شناسی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن. ج ۱ و ۲. قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب (علیه السلام).
- ممدوحی، حسن. (۱۳۸۱). شهود و شناخت: شرحی بر دعا‌های صحیفه سجاده. قم: مؤسسه فرهنگی سماء.
- موسوی نسب، محمدرضا؛ عسگری، علی؛ شاملی، عباسعلی. (۱۳۹۲). «تحول مفهوم اجابت دعا در کودکان و نوجوانان». *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*. دوره پنجم. شماره اول. صص: ۵-۲۴.
- موسوی نسب، محمدرضا. (۱۳۹۰). «بررسی تحول فهم دعا در کودکان و نوجوانان». *رساله دکتری*. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- نیک زاده، الیاس. (۱۳۸۴). سر مرتبط در فلسفه نیایش. مشهد: رستگار.
- نوذری، محمود. (۱۳۸۸). «توصیف و ارزیابی رویکرد شناختی رشد دینی». *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*. دوره اول. شماره دوم. صص: ۱۶۸-۱۳۹.
- وولف، دیوید. ام (۱۳۸۶). *روان‌شناسی دین*. ترجمه محمد دهقان. تهران: انتشارات رشد.

منابع لاتین

- Goldman, R. G. (1964). "Religious thinking from Childhood to Adolescence". *American Journal of Sociology*. 122-112, 50
- Long, D., Elkind. D. & Splika, B. (1967). "The Childs Conception of Prayer". *Journal for the Scientific Study of Religion*. 109-101, 6.

- Woolley, J. D., & Phelps, K. E. (2001). "The development of children's beliefs about prayer". *Journal of Cognition and Culture*, 167-139, 1.